

Предговор

Учебникът "Теория и история на цивилизациите" е предназначен за студентите от специалност "Социология" в ОКС "бакалавър", а също и от специалностите "Медии и журналистика" и "Медия икономика" в професионално направление "Обществени комуникации и информационни науки". През учебната 2014/2015 г. пред тези студенти започна да се чете учебната дисциплина "Теория и история на цивилизациите".

Основната цел на курса "Теория и история на цивилизациите" е да запознае студентите с основните закономерности на развитието на локалните, световните и глобалната цивилизации, с историята и съвременното развитие на няколко значими цивилизации. Разглеждат се и противоречивите отношения между някои от най-мощните цивилизации в съвременността.

Учебникът се състои от две части. В първата част – "Обща характеристика на цивилизационното развитие", в рамките на пет глави се разглеждат същността на цивилизационния подход, видовете и етапите в развитието на цивилизациите, цивилизационните цикли, факторите за формиране на социалния генотип на цивилизациите, неолитната революция, цивилизационната генетика, факторите, влияещи върху формирането на генотипа и фенотипа на цивилизациите, и т.н. Във втората част – "История и съвременност", в рамките на седем глави се разглеждат историята и съвременните проблеми в развитието на няколко най-значими цивилизации. Показва се ролята на западната и китайската цивилизация за формиране облика на глобалната цивилизация. Разкрива се ролята на ислямската и източноправославната цивилизация. Разглеждат се противоречивите взаимоотношения между цивилизациите. Търси се мястото на българското общество между Изтока и Запада.

Учебникът е добре илюстриран. В почти всички глави има таблици, карти, диаграми, схеми и т.н. В края на учебника са посочени източниците на тази визуализация. Целта е по-добро усвояване и запамятаване на учебния материал.

Придържали сме се към изискването в учебниците да се излагат общоприети знания. Но на някои места сме излагали и собствените си разбирания, които са извън парадигмата на официалната наука. В някои глави – например за китайската цивилизация, за българския "преход" и др., привеждаме данни от съвместни с доц. К. Харалампиев вече публикувани изследвания с използване на статистически методи. Надяваме се, че тези откъслечни "вметвания" не променят характера на текста като учебник!

Позволили сме си малко по-подробно да представим руската цивилизационна школа. Защото тя има забележителни постижения. А в последните 26 години

постиженията на руските обществени науки се пренебрегват в България. Този "акцент" не е за сметка на принижаване на постиженията на западните школи.

Картите, фигурите, таблиците и др. са взети от книгите и учебниците: Бродел, Ф. Граматика на цивилизациите. С., изд. "Изток/Запад", 2014 г.; Бродел, Ф. Световното време. С., изд. "Прозорец", 2005 г.; Бродел, Ф. Структурите на всекидневието/Възможното и невъзможното. С., изд. "Прозорец"; Кузык, Б. Н., Ю. В. Яковец. Цивилизации: теория, история, диалог, бъдеще. М., РАН, изд. Институт економических стратегий, 2008 г.; Коротаяев, А. В., Н. Л. Комарова, Д. А. Халтурина. Законы истории – вековые циклы и тысячелетные тренды, демография, экономика, войны. М., изд. "КомКнига", 2007 г.; Гумильов, Л. Н. Конец и вновь начало. Санкт-Петербург СЗКЭО, М., ОНИКС, 2003 г.; Чижевски, А. Л. Земното ехо на слънчевите бури. С., изд. "Наука и изкуство", 1984 г.; Льо Гоф, Ж. Цивилизацията на средновековния запад. С., изд. "Agata", 1999 г. В края на учебника е дадена таблица, където е показано откъде са ползвани фигурите и таблиците.

Изказвам своята благодарност към семейството си – Веселина Кукушева и Вихра Найденова. Благодарност и към доц. Калоян Харалампиев за помощта при визуализацията и съгласието да се публикуват части от наши съвместни изследвания.

Първи раздел

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЦИВИЛИЗАЦИОННОТО РАЗВИТИЕ

Първа глава

СЪЩНОСТ НА ЦИВИЛИЗАЦИОННИЯ ПОДХОД

1. Характерни черти на цивилизационния подход

Цивилизационният подход в изследването на човешката история има вековни традиции. За първи път терминът **цивилизация** се използва от французина Оноре Мирабо в средата на XVIII век. С този термин той означава вежливо, възпитано **поведение**, което позволява съвместния живот на градските жители.¹

По-късно шотландецът Адам Фергюсън разглежда цивилизацията като **степен на развитост** на човешките общества. Той определя три етапа в развитието на човечеството. Първият е на **дивачеството**. При него хората добиват препитанието си чрез събирателство, лов и риболов. Вторият е на **варварството**. При него, в резултат от появата на скотовъдството и земеделието, възникват класовото деление и частната собственост. Правата на частна собственост се защитават от обичая и традицията.² Третият етап е на **цивилизацията**. При него, в резултат от стимулите към натрупване на богатство, към трудолюбие и пр., създадени от появата на частната собственост, се появяват занаятите, търговията и градският живот. Това е степен, в която става обществено необходимо правата на частна собственост вече да се защитават не само от обичая и традицията, но и от **закони**.

Разбирането на А. Фергюсън се утвърждава в обществените науки. Направени са забележителни изследвания и са публикувани ценни книги в рамките на цивилизационния подход и терминология. Най-забележителното изследване е на Л.

---

¹ Терминът "цивилизация" е с латински произход – *civis*, което означава "гражданин". Според Норберт Елиас основна заслуга за въвеждане на термина "цивилизированост" в западноевропейското дворцово общество има Еразъм Ротердамски. През 1530 г. той публикува трактат "За учтивостта в обноските на детето", която добива голяма популярност. Виж: Елиас, Н. Относно процеса на цивилизация: генетични и психогенетични изследвания. Т. 1. С., изд. "Атика", 1999 г., стр. 118-125.

² Варварството следователно е етап на преход от **присвояваща** към **произвеждаща** икономика.

Морган "Древното общество" (1877 г.).³ Характерно за цивилизационния подход става разглеждането на историята на човечеството като **единен процес**, със законономерни степени, през които преминава всяка човешка общност.

По-късно се появява разбирането за **локалните** цивилизации. Германецът Г. Рюкерт лансира идеята, че човешката история не е единен процес, а се състои от няколко паралелни "потока", които се развиват в голяма степен **автономно** (1857 г.). Основен фактор за възникване на обособени "културни типове" е **религията**. Под влияние на религията възникват пет висши "културни типа" – германохристиянски, източнохристиянски, арабски, индийски и китайски.

Г. Рюкерт нарекъл своя подход **органически**. Този подход се утвърждава в германската наука и води до разглеждане на понятието "цивилизация" като алтернативно на понятието "култура". Най-ярко подходът се проявява в произведението на Шпенглер "Залезът на Запада".⁴

Безспорен връх в анализа на човешката история е мащабното произведение на Арнолд Тойнби "Постиженията на историята". В това произведение в окончателен вид се формира една от най-важните специфики на цивилизационния подход, а именно че той е своеобразна **философия на историята**.

В качеството си на **философия на историята** цивилизационният подход може, и е играл, важни идеологически функции.⁵ В момента интересът към него е голям, особено сред **англосаксонския и руския** елит. Англосаксонският елит се опитва да легитимира в очите на световното обществено мнение завоевателните си войни като "сблъсък на цивилизациите" и най-вече на сблъсък на западната и ислямската цивилизация.⁶ Руският елит се опитва да консолидира руската нация чрез православието и евразийството. И двата елита влагат значителни средства и медийно внимание на разработването и популяризирането на цивилизационни изследвания. В Руската федерация в момента учебната дисциплина "Теория и история на цивилизациите" е широко застъпена в университетското образование. Издадени са чудесни учебници и учебни помагала, мултимедийни източници и т.н. Несъмнено е, че руската цивилизационна школа понастоящем има високи постижения. Ние ще представим тези постижения. Ще използваме и новата терминология, която руската цивилизационна школа лансира. В същото време ще отбележим и някои резерви и критики по отношение на нейното **идеологемно** използване.

---

³ Л. Морган изследва начина на живот и родствените отношения при ирокезите.

⁴ Крайностите в противопоставянето на "култура" и "цивилизация" се дължи на особеностите на формирането на германската нация. Тези крайности не са приети в световната наука.

⁵ Включително и много **реакционни**. Постигания на цивилизационния подход са използвани, за да се доказва "превъзходството" на бялата раса и "мисията" на белия човек да "цивилизова" "варварските" народи.

⁶ Така се нарича много популярната статия, а впоследствие и книга на Самюъл Хънтингтън.

Една от новите идеи в цивилизационния подход, предложен от руската школа, е триединното определение на същността на цивилизациите. Тоест терминът "цивилизация" може да се употребява:

а) За означаване на **общочовешката история** от времето, когато първите човешки общности преминават от присвояваща към произвеждаща икономика – преди около 10 000 години, тоест в осмото хилядолетие преди новата ера. След така наречената "неолитна революция" става възможно съхраняване и предаване от поколение на поколение на натрупания емпиричен опит на човечеството, става възможно чрез обичаите, традициите, религията, писмеността, изкуството и пр. да се "омекотяват" нравите и хората да живеят съвместно в по-големи от рода човешки общности. Тази употреба на термина се означава с понятието **глобална цивилизация**. Въпреки сравнителната изолираност на човешките общности и обикновено враждебните им отношения при контактите, още тогава между тях има размяна на блага и социален опит.

б) За означаване на определен **етап** от развитието на глобалната цивилизация. Глобалната цивилизация преминава през различни фази, които се различават една от друга по своята материална и духовна култура, по общественно-политическата си организация, по "свързаността" на отделните човешки ареали и пр. Тези етапи в развитието на глобалната цивилизация, тази употреба на термина се означава с понятието **световна цивилизация**. Тоест с термина се означава глобалната цивилизация на определен, качествено обособен етап от своето развитие.

в) За означаване на **най-големите** човешки **общности**. В историческото време понякога по-кратко, но понякога за хилядолетия са съществували извънредно големи общности от хора, етноси и народи, **обединени** от историческата съдба, от икономически и геополитически интереси, от религията, обичаите и традициите и пр. Тази употреба на термина се означава с понятието **локална цивилизация**. Някои локални цивилизации изчезват от историческата арена без следа, други загиват, но предават своето културно наследство на новопоявили се локални цивилизации, трети се размножават и пр. Многообразието на локалните цивилизации, техният "естествен подбор" позволяват на човечеството да оцелява и да се адаптира към измененията на природната и социалната среда.

За локалните цивилизации трябва да се отбележи, че:

- Ядро на една локална цивилизация е **културата**, тоест съвкупността от ценности, норми, институции, стереотипи за поведение, начин на живот, обичаи, традиции и т.н., общи за обитавашите територията на цивилизацията хора. Ядро на културата от своя страна е **религията**. Затова повечето автори определят различните видове локални цивилизации според доминиращата в тях религия;

- Цивилизацията е широка, включваща множество индивиди, групи, етноси, народности, дори държави, общност. Но въпреки многообразието, тя има **интегритет**. Тоест тя е **тоталност**, защото въпреки различията, противоречията, конф-

ликтите на съставлящите я субекти, всички те принадлежат към едно и също културно пространство;

- За разлика от границите на държавите пространствените и времевите граници на цивилизациите не са точно очертани. Между различните цивилизации има **припокриване** както в пространството, така и във времето;

- Цивилизациите са най-**дълговечните** човешки общности. Държави и империи, влизащи в пространството на една цивилизация, се раждат и умират, но цивилизацията продължава да съществува. Но в същото време, макар и в друг времеви мащаб, всяка локална цивилизация също има своя динамика, етапи на развитие и край.

В изучаването на **локалните** цивилизации човешкият гений има забележителни постижения. Ще разгледаме две концепции – по-накратко концепцията на Освалд Шпенглер и по-обстойно на Арнолд Тойнби. Техните научни трудове са своеобразен връх в изучаването на локалните цивилизации. Последната и предпоследната **световни** цивилизации най-обстойно и задълбочено са изследвани от забележителния френски учен Фердинанд Бродел.

2. Видове и етапи в развитието на цивилизациите – концепцията на О. Шпенглер (1880 – 1936)

Освалд Шпенглер е най-яркият представител на немската цивилизационна школа. А тя заема особено място в парадигмата на цивилизационния подход. Поради това, макар и накратко, ще разгледаме възгледите на този виден немски учен.

Неговата книга "Залезът на Запада" предизвиква бурен интерес. Шпенглер е последовател на Ницше и на философията на живота и затова нацистите се опитват да го привлекат към своята кауза. Той отказва и е обявен за контрареволуционер, книгите му са иззети и е забранено да се споменава името му.

Исходно понятие в разбиранята на Шпенглер е понятието **живот**. Той рязко противопоставя органичната на неорганичната природа. Неразривно свързани с това понятие са понятията **време, душа, съдба**. Той разглежда тези понятия като синоними, означаващи нещото, което не се поддава на определение. Те са **първофеномен** на живота. Животът – първофеноменът, има спонтанен порив към преминаване на своя цикъл и проявление на иманентната си форма. Всеки първофеномен има собствен ритъм и такт. Оттук идва и неговото разбиране за **култура**. Шпенглер противопоставя **културата на цивилизацията**.⁷ Всяка култура според него е жив организъм. Тя се характеризира със: а) своето единство; б) своята обособеност от другите култури. В обсега на една култура спада всич-

---

⁷ Различията в немското, от една страна, и западноевропейското разбиране за понятията "култура" и "цивилизация", от друга страна, са разгледани подробно от Норберт Елиас в изследването му "Относно процеса на цивилизация: генетични и психогенетични изследвания". Т. 1. С., изд. "Атика", 1999 г., стр. 65-116.